

लेखनाथ पौड्यालका फुटकर कवितामा आध्यात्मिक चिन्तन

यादवप्रसाद शर्मा

सरस्वती बहुमुखी क्याम्पस, त्रिभुवन विश्वविद्यालय

अध्ययनसार

प्रस्तुत लेखमा लेखनाथ पौड्यालका केही फुटकर कविताहरूलाई पौरस्त्य आध्यात्मिक चिन्तनका आधारमा विवेचना गरिएको छ । विवेचनाका लागि आवश्यक सामग्रीको सङ्कलनका निमित्त पुस्तकालयीय सामग्रीसङ्कलन विधिको प्रयोग गरिएको छ । पुस्तकालयीय सामग्रीसङ्कलनका स्रोत त्रिभुवन विश्वविद्यालयको केन्द्रीय पुस्तकालय, नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय, वाल्मीकि विद्यापीठको पुस्तकालय एवं आफ्नै व्यक्तिगत सङ्ग्रहका पुस्तकहरूलाई बनाइएको छ । लेखनाथ पौड्यालका केही फुटकर कविताहरूको सूक्ष्मपठन गरेर पौरस्त्य आध्यात्मिक चिन्तन अभिव्यञ्जित केही प्रमुख कविताहरू ठम्याई निगमन विधिको उपयोग गरी सामग्रीको विश्लेषण गरिएको छ । अन्त्यमा लेखनाथले नेपाली साहित्यको कविता विधामा आध्यात्मिक चेत र युगीन सामाजिक चेतको समीकरणका साथ भाव र बौद्धिकतालाई समन्वित गर्दै लय र भाषाशैलीको सहज-परिष्कृत कालिगढीलाई उचाइसम्म पुऱ्याउँदै फुटकर कविताहरूमा पनि पौरस्त्य आध्यात्मिक चिन्तनलाई सशक्तरूपमा अभिव्यञ्जित गरेको निचोड निकालिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : फुटकर कविता, अध्यात्म, आध्यात्मिक चिन्तन, आत्मा, परमात्मा ।

विषयपरिचय

कविशिरोमणि लेखनाथ पौड्याल (वि.सं. १९४१-२०२२) नेपाली कविताको परिष्कारवादी धाराका केन्द्रीय कवि हुन् । उनका ऋतुविचार (खण्डकाव्य, १९७३ र १९९१), बुद्धिविनोद (खण्डकाव्य, १९७३), सत्यकलिसंवाद (खण्डकाव्य, १९७६), गीताञ्जलि (खण्डकाव्य, १९८६), बुद्धिविनोद पहिलो विनोद (खण्डकाव्य, १९९४), लक्ष्मीपूजा (नाटक, १९९४), अमरज्योतिको सत्यस्मृति (खण्डकाव्य, २००८), तरुणतपसी (नव्यकाव्य, २०१०), लालित्य भाग १ (कवितासङ्ग्रह, २०१०), मेरो राम (खण्डकाव्य, २०११), भर्तृहरिनिर्वेद (नाटक, २०२०), लालित्य भाग २ (कवितासङ्ग्रह, २०२५), कविशिरोमणि लेखनाथ पौड्यालका प्रतिनिधि कविता (कवितासङ्ग्रह, २०४१) र लेखनाथका प्रमुख कविता (कवितासङ्ग्रह, २०४६) जस्ता कृतिहरू हाल प्रकाशित रूपमा उपलब्ध छन् । फुटकर भन्नाले कुनै स्थान, वर्ग वा समूहमा नमिली अलगै रहेको, श्रेणी वा हारमा नमिलेको वा मूल विषयदेखि बाहिरको भन्ने बुझिन्छ भने कविता भन्नाले कविद्वारा आफ्ना संवेद्य अनुभूति वा स्फूर्त भाव/विचारलाई मुक्त वा बद्ध लयमा प्रस्तुत गरिएको साहित्यिक कृति वा रचना बुझिन्छ । त्यस्तै अध्यात्म भन्नाले आत्मा एवं परमात्मा र तिनको पारस्परिक सम्बन्धका विषयमा गरिने चिन्तन वा तत्त्वज्ञान भन्ने बुझिन्छ भने आध्यात्मिक भन्नाले अध्यात्मसम्बन्धी भन्ने बुझिन्छ । पूर्वीय दर्शन र साहित्यबाट प्रभावित अधिकांश नेपाली कविहरूका कवितामा आध्यात्मिक चिन्तन प्रकट भएको पाइए तापनि लेखनाथ पौड्यालका धेरै कविताहरूमा गहन आध्यात्मिक चिन्तनका साथै आध्यात्मिक अनुभूतिका भिल्काभिल्की पनि पाइन्छन् । अतः 'लेखनाथ पौड्यालका फुटकर कवितामा आध्यात्मिक चिन्तन' शीर्षकको यस लेखमा लेखनाथ पौड्यालका निर्धारित फुटकर कवितामा अभिव्यञ्जित आध्यात्मिक चिन्तनको विश्लेषण गरिएको छ ।

अध्ययनको समस्या

आध्यात्मिक चिन्तन भनेको के हो ? र लेखनाथ पौड्यालका फुटकर कविताहरूमा आध्यात्मिक चिन्तन के कसरी अभिव्यञ्जित भएको छ भन्ने मूल प्राज्ञिक समस्यामा नै यो लेख केन्द्रित रहेको छ ।

अध्ययनको उद्देश्य

अध्यात्म र आध्यात्मिकताको प्राज्ञिक अर्थ/तात्पर्य प्रस्ट पार्दै लेखनाथ पौड्यालद्वारा रचित फुटकर कविताहरूमा अभिव्यञ्जित आध्यात्मिक चिन्तनको विश्लेषण गर्नु यस लेखको उद्देश्य हो ।

अध्ययनको औचित्य

अध्यात्म वा आध्यात्मिक शब्दको अर्थ नै सङ्कुचित भइरहेको वर्तमान समयमा अधिकांश शिक्षित व्यक्तिहरू नै अध्यात्म भनेको अन्धविश्वास र आध्यात्मिकता भनेको अन्धविश्वासीपन भन्ने बुझ्दछन् भने अशिक्षित साँच्चै अन्धविश्वासबाट ग्रसित देखिन्छन् । यस्तो अवस्थामा अध्यात्म भनेको सत्य, शिव, सुन्दरको सन्तुलित समीकरण हो, बुद्धि (मष्तिष्क), भावना (हृदय) र आचरण (व्यवहार) को सन्तुलन हो, अथवा स्वयंको बोध हो भन्ने कुराको बोध गराउनु कठिन छ किनकि यसका लागि त चेतनमन, अवचेतन मन र अचेतनको सन्तुलित जागरण गराउनु आवश्यक हुन्छ । यति हुँदाहुँदै पनि कवि शिरोमणि लेखनाथ पौड्यालको कविताहरूलाई गहिराइमा अध्ययन गरेको खण्डमा बुद्धि (चेतनमन) का तहमा अध्यात्म वा आध्यात्मिकतालाई बुझ्न सम्भव हुने भएकोले यहाँ उक्त अध्ययन गरिएको हो । यसबाट नेपाली साहित्यका अध्येता-अनुसन्धाताका साथै अन्य जिज्ञासुहरूसमेत लाभान्वित हुन सक्ने भएकाले प्राज्ञिक दृष्टिले यो लेख औचित्यपूर्ण रहेको छ ।

अध्ययनको सीमा

‘लेखनाथ पौड्यालका फुटकर कवितामा आध्यात्मिक चिन्तन’ शीर्षकको प्रस्तुत लेखमा लेखनाथ पौड्यालको करिब छ दशक लामो कविता यात्रामा आध्यात्मिक चिन्तनको प्रभाव परेका अनेकौं फुटकर कविताहरूमध्ये “गौँथलीको चिरिबिरी-१, विरहिणीका उपर सखीको प्रश्न, कालमहिमा, पिजराको प्यासा मैना, शिक्षक र भिक्षुक, को ? को ?, गौँथलीको चिरिबिरी-२, अध्यात्म बाटिकाको सानू सुगन्धी फूल, आश्चर्य र आखिरी कविता” को मात्र विश्लेषण गरिएको छ र उक्त विश्लेषण पनि उक्तिढाँचा, लयपद्धति, बिम्बालङ्कार एवं प्रतीक योजना, भाषाशैली आदि कलात्मक प्रविधिको साथै अन्य वैचारिक पक्षका आधारमा नगरी पौरस्त्य दर्शनका आध्यात्मिक स्थापनाका आधारमा मात्र गरिएको छ ।

अध्ययनविधि

‘लेखनाथ पौड्यालका फुटकर कवितामा आध्यात्मिक चिन्तन’ शीर्षकको यस लेखमा उपयोग गरिएका सामग्रीहरूको सङ्कलन गर्दा केवल पुस्तकालयीय सामग्रीसङ्कलन विधिको प्रयोग गरिएको छ र पुस्तकालयीय सामग्रीसङ्कलनका स्रोत त्रिभुवन विश्वविद्यालयको केन्द्रीय पुस्तकालय, नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय, वाल्मीकि विद्यापीठको पुस्तकालय एवं आफ्नै व्यक्तिगत सङ्ग्रहका पुस्तकहरू रहेका छन् । उक्त सामग्रीको विश्लेषणका निमित्त निगमन विधिको उपयोग गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक आधार

अध्यात्म भन्नाले आत्मा एवं परमात्मा र तिनको पारस्परिक सम्बन्धका विषयमा गरिने चिन्तन वा तत्त्वज्ञान भन्ने बुझिन्छ भने आध्यात्मिक भन्नाले अध्यात्मसम्बन्धी भन्ने बुझिन्छ । यस विषयमा चर्चा गर्दा नास्तिकता र नास्तिकताको परिभाषामा पनि प्रस्ट हुनु आवश्यक देखिन्छ । ‘प्राचीन वैदिक साहित्यमा नास्तिकताको परिभाषा सर्वप्रथम यास्कको निरुक्तमा भेटिन्छ । जो केवल यही लोक छ परलोक छैन भन्दै सत्कर्म र दुष्कर्मको कुनै फल मिल्दैन भन्ने मान्यता बोकी कामभोगसम्बन्धी स्वेच्छाचारितालाई महत्व दिन्छन् र कर्मको फल भोगका लागि मृत्युपश्चात् कुनै परलोकको अस्तित्वलाई स्वीकार्दैनन्, त्यस्ता व्यक्तिलाई यास्कले नास्तिक भनेका छन् (नि.३.३२.१) ।’ गौतमबुद्धको समयमा

पनि परलोक, पुर्नजन्म र कर्मसिद्धान्तलाई अस्वीकार गर्ने व्यक्तिहरू नास्तिक मानिन्थे । भगवान् गौतमबुद्ध आत्मा र परमात्माको अस्तित्वलाई स्पष्टरूपमा अस्वीकार गर्दथे भने भगवान् महावीर पनि ईश्वरको अस्तित्वलाई अस्वीकार गर्दथे । परन्तु यी दुवै व्यक्ति पुनर्जन्म, परलोक र कर्मानुकूल फल प्राप्त हुने कर्मसिद्धान्तको नैसर्गिक नियमलाई पूर्णरूपले स्वीकार गर्दै शील-सदाचारको शिक्षा दिन्थे । यसर्थ यी दुवै व्यक्ति परम आस्तिक थिए (गोयन्का, २००८ : १०१) । 'संस्कृत व्याकरणकार आचार्य पाणिनिको 'अष्टाध्यायी' मा पनि आस्तिक शब्दको व्याख्या 'अस्तित्वनास्तिदिष्ट' मतिः (अष्टाध्यायी ४-४.६०) (जो परलोकको अस्तित्वलाई स्वीकार गर्दछन् उनीहरू आस्तिक हुन्) भनेर गरिएको छ । यसको तात्पर्य जो परलोकको अस्तित्वलाई अस्वीकार गर्दछन् र दृश्यमान जगत्लाई मात्र स्वीकार गर्दछन् तिनीहरू नास्तिक हुन् भन्ने हो । पतञ्जलीले पनि पाणिनीको मूल व्याख्यालाई स्वीकार गरेका छन् (गोयन्का, २००८ : १०२) ।

सातौँ शताब्दीमा पण्डित जयादित्यद्वारा पाणिनीका सूत्रहरूमा गरिएको प्रसिद्ध व्याख्या 'काशिकावृत्ति' मा "परलोकोऽस्तीति यस्य मतिरस्ति स आस्तिकः तद्विपरीतो नास्तिकः (परलोक छ भन्ने विश्वासयुक्त बुद्धि जसको छ त्यो आस्तिक हो र त्यसको विपरीत बुद्धि भएको नास्तिक हो)" भनेर आस्तिक र नास्तिकको व्याख्या गरिएको छ (गोयन्का, २००८ : १०३) । "अमरकोशमा पनि 'मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकता' भनेर व्याख्या गरिएको छ र भानुजि दीक्षितले यसको अर्थ 'नास्तिक परलोक इति मतिरस्य' भनेर गरेका छन् (गोयन्का, २००८ : १०४) । यी सबै कुरालाई दृष्टिगत गर्दा कर्मसिद्धान्तअनुसार दुष्कर्म र सत्कर्मको दुष्फल र सुफल प्राप्त हुने नैसर्गिक नियमलाई अस्वीकार गर्नेहरूलाई नै नास्तिक भनिएको देखिन्छ । यसरी आस्तिकता र नास्तिकतासम्बन्धी उपर्युक्त दृष्टिकोणहरूलाई हेर्दा के कुरा प्रष्ट हुन्छ भने चाहे परमात्मा र आत्माको अस्तित्व मानोस् या नमानोस्, यदि कुनै व्यक्ति कर्मानुसार फल प्राप्त हुने नैसर्गिक नियमलाई स्वीकार गर्दै शील सदाचारयुक्त आचरण गर्दछ भने त्यो व्यक्ति आस्तिक हो । यदि कुनै व्यक्ति परमात्मा र आत्माको अस्तित्वलाई त मान्दछ परन्तु कर्मानुसार फलप्राप्तिको नैसर्गिक नियमलाई स्वीकार गर्दैन र दुःशील एवं दुराचारी छ भने त्यसलाई आस्तिक मान्नु युक्तिसङ्गत हुँदैन । 'गौतमबुद्ध र महावीर स्वामी दुवै व्यक्ति सत्कर्म र दुष्कर्मको सुफल र दुष्फल प्राप्त हुने नैसर्गिक नियमलाई स्वीकार गर्दथे । सत्कर्म र दुष्कर्मको सुफल र दुष्फल भोग्नका लागि तदनुसारका परलोकको अस्तित्वलाई स्वीकार गर्दथे । यसका लागि पुनर्जन्मलाई पनि स्वीकार गर्दथे । दुवैले सदाचारको शिक्षा दिन्थे । अतः आस्तिकता र नास्तिकताको पूरातन युक्तिसङ्गत परिभाषाअनुसार यी दुवै व्यक्ति परम आस्तिक थिए (गोयन्का, २००८ : १०६) । अभ्र गौतमबुद्धले कतिपय व्यक्तिमा जातिस्मरण (पूर्वेनिवासानुस्मृति) अर्थात अनेक पूर्वजन्महरूको ज्ञान (स्मरण) जगाउने विधिको सफल प्रयोग पनि गरिसकेका थिए । Life Force लाई आत्मा / Vital Force / Cosmic Energy' (इलेक्ट्रोन, प्रोटोन र न्युट्रोनको धनात्मक शक्ति; जसले एक विद्युत् चुम्बकीय प्रवाह पैदा गर्दछ) लाई परमात्मा जान्नु वैज्ञानिक हुन आउँछ (पथिक, २०६६ : ११७) ।' त्यसको पुष्टि वैज्ञानिक प्रयोगशालामा अभ्रसम्म हुन सकेको छैन र हुनसक्ने सम्भावना पनि कमै देखिन्छ तर योगको प्रयोगशालामा योगीभिन्न प्रत्यक्ष घटित हुन्छ र योगी सारा अविद्याबाट मुक्त हुन्छ ।

महर्षि पतञ्जलि पनि आफ्नो 'पातञ्जल योगसूत्र' को समाधिपादको तेइसौँ सूत्रमा 'ईश्वरप्रणिधानाद्वा' भनेर ईश्वर छ भनेका होइनन् । उनले त केवल ईश्वरमा विश्वास गर्नाले समर्पण सम्भव हुन्छ र योगमार्ग सजिलो हुन्छ भन्न खोजेका हुन् । उनले ईश्वर छैन पनि भनेका छैनन् र छ पनि भनेका छैनन् । पतञ्जलिले ईश्वरलाई लक्ष्य नमानेर निरपेक्ष सत्यलाई लक्ष्य मानेका छन् । बुद्धको सन्देशमा त ईश्वरको नामको पनि आवश्यकता छैन किनकि बुद्ध योगको कठोर प्रयोगबाट गुज्रेर अन्ततोगत्वा साक्षीबाट सत्यमा पुगेका हुन् । अतः बुद्धको सन्देशमा ईश्वरको स्थान रिक्त छ । शिवले पनि ईश्वरको चर्चा गरेका छैनन् । यद्यपि शिवको कुनै देश, काल र उत्पत्ति देखा पर्दैन तापनि उनका बारेमा लेखिएका ग्रन्थ र उनले दिएका भनिएका उपदेशहरूमा साधना र प्रयोगमा नै जोड दिइएको देखिन्छ । यी सबै प्रयोगहरू परमतत्वमा निमज्जनका लागि, विलीन हुनका लागि हुन् । एउटा यस्तो परमअवस्थामा पुग्नका लागि हुन्, जहाँ साधक एक अर्थमा पूर्णरूपले समाप्त हुन्छ; विल्कुल शून्य हुन्छ अर्को अर्थमा विल्कुल परिपूर्ण हुन्छ । एकातिरबाट संसार पुरै हराउँछ, अर्कोतिरबाट

पुरै अस्तित्व प्राप्त हुन्छ (पथिक, २०६६ : १२४) ।’

कर्मानुसार फल प्राप्त हुने नैसर्गिक नियमलाई अस्वीकार गर्ने बुद्धिवादी वृहस्पति तथा चार्वाकवादीहरूलाई नास्तिक भनिए तापनि सत्य तथा प्राकृतिक न्यायप्रति आस्थावान्, जीवनप्रति आस्थावान् एवं कर्मानुसार फल प्राप्त हुने नैसर्गिक नियमलाई स्वीकार गर्ने सबै आस्तिक हुन् । वेदमा रहेका राम्रा नराम्रा कुराहरूको समालोचना गर्न खोज्ने साधक तथा चिन्तकहरूलाई नास्तिको वेदनिन्दकः (वेदको आलोचना गर्नेहरू सबै नास्तिक हुन्) भन्ने हो भने श्रीकृष्ण पनि नास्तिक हुन आउँछन् किनकि उनले श्रीमद्भगवद्गीतामा ‘हे अर्जुन ! वेदको विषय त केवल सत्व, रज र तम यिनै तीन गुणसम्म मात्र सीमित छ, त्यसैले तिम्री यी गुणहरूको सीमा नाघेर त्रिगुणातीत भई निर्द्वन्द्व, नित्य सत्वस्थ, निरन्तर योगमैक्षयुक्त र आत्मवान् बन (गीता २.४५)’ भनेका छन् । ‘ब्राह्मण अर्थात् ज्ञानीका लागि वेदको त्यति नै महत्त्व हुन्छ, जति चारैतिर विपुल मात्रामा पानी नै पानी भरिएको अवस्थामा सानो तलाउको महत्त्व हुन्छ । अर्थात् ज्ञानको विशाल समुद्रको तुलनामा सानो पोखरी समान वेदहरूको के महत्त्व हुन्छ र (गीता २.४६) ईश्वर न संसाररूपी कृतिको सृजना गर्दछ, न कर्म र कर्मफलको संयोग गराउँछ । निसर्गको स्वभाव (ऋत) नै सधैं प्रवर्तमान भइरहन्छ (गीता ५.१४) ।’

भगवान् श्रीकृष्णद्वारा उपदिष्ट मानिने श्रीमद्भगवद्गीताका उपर्युक्त उपदेशलाई मनन गर्ने हो भने श्रीकृष्ण पनि वेदनिन्दक हुन आउँछन् । उनले न त संसारको सृष्टि गर्ने ईश्वरको अस्तित्व मानेका छन् न त सत्कर्म र दुष्कर्मको फलदाता ईश्वरको अस्तित्व मानेका छन् । उनले त निसर्गको स्वभावलाई नै महत्त्व दिएका छन् । परन्तु उनले वास्तविकताको कुरा, सत्यको कुरा र निसर्गको नियमको कुरा गरेका छन् । त्यसैले उनी वास्तविक आस्तिक हुन् र आध्यात्मिक गुरु पनि हुन् ।

त्यस्तै उपनिषद्मा समेत कहाँ कहाँ वेद र कतिपय वैदिक कर्मकाण्डलाई पनि हीन एवं तुच्छ भनिएको छ । मुण्डकोपनिषद्मा ‘ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद तथा शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्द र ज्योतिष यिनी सबै अपरा (जसले पार लगाउन सक्दैनन्) विद्या हुन् । परन्तु जुन विद्याद्वारा अविनाशी (अक्षर वा शाश्वत) अवस्थासम्म जान सम्भव हुन्छ, त्यो नै परा विद्या हो अर्थात् भवसँगरबाट पार गराउन सक्ने विद्या नै परा विद्या हो (मुण्डकोपनिषद् १.५) । ‘भवसँगर पार गर्नको लागि यज्ञरूपी प्लव (डुङ्गा) अत्यन्त कमजोर छ । यसमा बताइएका १८ प्रकारका कर्म अवर अर्थात् हीन छन् । जुन मूढ यिनै यज्ञीय कर्मकाण्डलाई श्रेय मानेर आनन्दित हुन्छन्, तिनीहरू पटक पटक जरा-मृत्युको भवबन्धनमा फसिरहन्छन् (मुण्डकोपनिषद् २.७) ।’ मूर्ख मान्छेहरू इष्टपूर्तिका लागि यज्ञ इत्यादि कर्मकाण्डहरूलाई नै मूल आधार मानेर अरू श्रेय केही पनि जान्दैनन् । सत्कर्मबाट प्राप्त हुने सुखको त उनीहरू पृष्ठभाग पनि छुन सक्तैनन्, परिणामस्वरूप हीनतर लोकमा पुग्दछन्, किनकि यज्ञीय कर्मकाण्ड वास्तविक सत्कर्म होइनन् (मुण्डकोपनिषद् २.१०) ।’

उपर्युक्त विवेचनाबाट के कुरा प्रष्ट हुन्छ भने कुनै व्यक्ति चाहे ईश्वरको अस्तित्व मानोस् या नमानोस्, सुकृतको सत्फल र दुष्कृतको दुष्फल प्राप्त हुने नैसर्गिक नियमलाई स्वीकार गरी कर्मफल भोग्नका लागि परलोक तथा पुनर्जन्म हुने कुरा मानेर सदाचारलाई महत्त्व दिन्छ भने त्यो व्यक्ति आस्तिक हो । अझ कुनै व्यक्ति अन्धानुकरण गरी कुनै व्यक्ति वा कुनै ग्रन्थको भनाइलाई सिधै स्वीकार नगरे तापनि स्वयं साधना र प्रयोग गरी प्रकृतिको नियमलाई स्वयं बोध गर्न खोज्छ भने त्यो व्यक्ति आस्तिक हो । यदि कुनै व्यक्ति स्वयं साधना र प्रयोग गरी नैसर्गिक नियमलाई बोध गर्दछ भने त्यो व्यक्ति आस्तिक हो । यसरी जीवनप्रति आस्थावान्, सत्यप्रति आस्थावान्, निसर्गका नियमप्रति आस्थावान्, तथ्यका आधारमा सत्यको खोजी गर्ने सबै आस्तिक हुन् र यिनीहरू नै आध्यात्मिक व्यक्तित्वहरू पनि हुन् । अध्यात्म शब्दको अर्थ आत्मसम्बन्धी भन्ने हो । यो शब्दले आत्मविषयक पदार्थ भन्ने अर्थ दिन्छ । त्यसरी नै आध्यात्मिक शब्दको रूढ अर्थ पनि आन्तरिक वा आत्मसम्बन्धी भन्ने हुन्छ ।

कविशिरोमणि लेखनाथ पौड्यालका केही फुटकर कवितामा आध्यात्मिक चिन्तन

लेखनाथ पौड्यालले वि.सं. १९५६ देखि नै संस्कृत र नेपाली भाषामा समस्यापूर्ति कविता रचन थालेका थिए तापनि उनका नेपाली कविताको प्रकाशनको प्रारम्भ भने सामूहिक कविता सङ्ग्रह 'कविताकल्पद्रुम' (सन् १९०५ तदनुसार वि.सं. १९६१-६२) बाट भयो । यस कविता सङ्ग्रहमा 'शृङ्गारपञ्चसी' र 'मानसाकर्षिणी' शीर्षकका दुई कविताहरू प्रकाशित छन् । उनले 'सुन्दरी (वि.सं. १९९३)' को समयतिरै माध्यमिककालीन शृङ्गारिक धाराबाट क्रमशः पृथक् हुँदै आफ्नो नयाँ कवितापथ खोजिरहेको र 'माधवी (वि.सं. १९६५-६६)' को समयतिर हलन्तबहिष्कार आन्दोलनतर्फ उन्मुख भाषामा आफ्ना आधारभूत कवितापथको खोजी गरिरहेको भेटिन्छ । यसरी नै 'लालित्य' (संयुक्त कवितासङ्ग्रह वि.सं. १९६९) मा 'कवि-कवितालाप' कविताका मध्यमबाट माध्यमिक कालीन शृङ्गारिक कविता धाराका विपरीत दिशातर्फ उन्मुख आफ्नो नयाँ कवितापथको प्रारम्भ गरेको देखिन्छ । लेखनाथ पौड्यालको समग्र कवितायात्रालाई मोटामोटी तीन चरणमा बाँड्न सकिन्छ :

१. प्रारम्भिक चरण (वि.सं. १९६१-१९९०)
२. मध्यवर्ती चरण (१९९१-२००७)
३. अन्तिम चरण (२००८-२०२२)

आफ्ना कवितायात्राका प्रारम्भिक चरणमा लेखनाथले माध्यमिककालीन शृङ्गारिक धाराको सट्टा हलन्त बहिष्कार मूलक लेख्य व्याकरणको अनुशासनतर्फ उन्मुख छन्ददाँचामा केही स्वच्छन्दतावादी प्रभाव परेको मूलतः परिष्कारधर्मी कवितापथको आवाहन गर्दै कविताको भाषा, लय, अलङ्कारप्रविधि, शिल्प एवं संरचनाको क्रमिक परिष्कारतर्फ रुचि लिएको देखिन्छ । यस क्रममा उनले प्रकृतिको पर्यवेक्षण, नीतिचेतना, सामाजिक व्यङ्ग्य, सामाजिक आदर्शाकरण, हिन्दु पुनर्जागरणको स्वर, आध्यात्मिक चेतना, पौराणिकता र भक्तिभावको पुनर्व्याख्या जस्ता विषयवस्तु र नयाँ प्रवृत्ति वरण गरेका छन् ।

कवितायात्राको मध्यवर्ती चरणमा लेखनाथ पौड्यालको आध्यात्मिक चेतना बढी खारिनुका साथै लय तथा भाषाशैलीमा अझ परिष्कार एवं उत्कर्ष आएको पाइन्छ । परन्तु कवितायात्राको प्रथम चरणमा उनका कवितामा रहेको आशिक स्वच्छन्दतावादी चेत भने तिरोहित हुँदै आएको देखिन्छ ।

कवितायात्राको अन्तिम चरणमा लेखनाथ पौड्यालले आध्यात्मिक चेत र युगीन सामाजिक चेतको समीकरण गर्दै भाव र बौद्धिकताको समन्वितिका साथै लय र भाषाशैलीको सहज-परिष्कृत कालिगढीलाई उचाइसम्म पुऱ्याएका छन् । यस चरणका पछिल्ला समयमा उनी पुनः स्वच्छन्दतावादी भावधाराको आशिक वरणतर्फ उन्मुख हुँदै राष्ट्रियता एवं सांस्कृतिक चेततर्फ आकर्षित देखिन्छन् । मृत्युशैलामा उनीद्वारा रचिएको 'आखिरी कविता' (वि.सं. २०२२) उनको करिब छ दशक लामो कवितायात्राको अन्तिम निसानी हो । उनको यस अन्तिम कवितामा समेत सशक्त आध्यात्मिक चिन्तनको अभिव्यक्ति भएको छ । वि.सं. १९९२ को 'शारदा' पत्रिकामा पहिलो पटक प्रकाशित, अनि लालित्य (कवितासङ्ग्रह भाग १: २०१०) मा पनि सङ्कलित ' "गौँथलीको चिरिबिरी" कवितामा वि.सं. १९९० को महाभूकम्पको विनाशबाट बचेको कुनै एउटा घरको दलिनमा गुँड बनाएर बसेको गौँथलीले गृहपतिको ओछ्यानमा बिछाएको सफा तन्नामा फोहरमैला खसाइदिएपछि रिसाएर गुँड भत्काउन खोज्ने गृहपति र गौँथलीका बीच भएको संवादात्मक प्रस्तुतिबाट कविले मानवसमुदायलाई आध्यात्मिक शिक्षा दिएका छन् । यस कवितामा महाभूकम्पबाट क्षतविक्षत काठमाडौँलाई पृष्ठभूमि बनाएर अनित्य (क्षणभङ्गुर) भौतिक सुख-सम्पत्तिप्रति ममताग्रन्थि कसेको मानवसमुदायलाई 'वृथा मेरो भन्ने जटिल ममता ग्रन्थि नकस' भन्दै नयनभित्रको नयन अर्थात् तेस्रो नयन खोली प्रज्ञामा स्थित हुन वा स्थितप्रज्ञ हुन आह्वान गरेका छन् । यसरी यस कवितामा मानवतावादी विचारका साथै वेदान्त दर्शन र योगदर्शनका आध्यात्मिक चिन्तन प्रस्तुत गरिएको छ ।

नेपाली कविताको माध्यमिक कालीन शृङ्गारधाराको अन्त्यतिरको 'सूक्तिसिन्धु' कवितासङ्ग्रहमा समाविष्ट लेखनाथका

तीन कवितामध्ये एक 'विरहीका उपर सखीको प्रश्न (१९७४) पनि हो । "यस कवितामा नारीशरीरसौन्दर्यवर्णन तथा शृङ्गारिकताको प्रभावसहित विप्रलम्भ शृङ्गार धाराकी वियोगिनी र लेखनाथको आफ्नै शान्त रसतर्फ उन्मुख आध्यात्मिक कविताधाराकी योगिनी दुवैलाई एकसाथ सन्देह-मुद्रामा श्लेषका आलङ्कारिक उपकरण सहित सम्बोधित गरिएको छ (त्रिपाठी र अन्य, २०५४ : १४४) ।" विप्रलम्भ शृङ्गार र शान्त रसका परस्पर विपरीत भावलाई सन्तुष्ट तुल्याई भावसन्धिलाई परिपाकमा पुऱ्याइएको यो कविता लेखनाथको परिष्कारवादी संरचनाकौशलको उत्कृष्ट नमुना पनि हो । जे होस् विप्रलम्भ शृङ्गार धाराकी वियोगिनी नायिकालाई चटकक छडेर शान्तरसतर्फ उन्मुख आध्यात्मिक धाराकी योगिनीलाई महत्व दिने हो भने कवितामा सशक्त आध्यात्मिक चिन्तन प्रस्तुत भएको देखिन्छ । यहाँ आध्यात्मिक धाराकी योगिनी कहिले भस्त्रिका आदि प्राणायाम गर्दै र कहिले स्थिर भई स्थितप्रज्ञ भएर पद्मासनमा बसेको कुरा प्रष्ट हुन्छ । त्यस्तै शनैः शनैः चेतना विशुद्ध चक्रमा पुगी शून्यबोधको प्रतीति प्रस्तुत गरिएको छ भने अनहदनादको श्रवण भएको र तृष्णामुक्त भएर लयावस्थामा पुगे सम्भावना प्रकट गरिएको छ । यसरी नै ईडा, पिङ्गला र सुषुम्ना नाडीतिर ध्यान दिएको र मूलाधार, स्वाधिष्ठान, मणिपुर, अनाहत, विशुद्ध, आज्ञा, सहस्रार चक्रधारणातर्फ ध्यान दिएको एवं कुण्डलीशक्ति जागरणतर्फ ध्यान दिएको भाव प्रकट गरिएको छ । त्यस्तै ॐकारको तरङ्गसँगै तरङ्गित भएको, अतनुबोध वा मारविजय (कालविजय) को स्थितिमा पुगेको, खेचरी मुद्रामा स्थित रहने सम्भावना रहेको, मुक्त, तृष्णारहित, निर्भय र निर्लिप्त अवस्थामा पुगेको जस्ता भावहरू योगका उच्चतर र उच्चतम अवस्थाहरूसँग सम्बन्धित भएकाले प्रस्तुत कवितामा सशक्त आध्यात्मिक चिन्तन प्रस्तुत भएको छ ।

वि.सं. १९९२ को 'शारदा' पत्रिकामा प्रकाशित लेखनाथको 'कालमहिमा' कवितामा कविले मृत्यु वा कालको चिन्तनलाई नै मुख्य भावभूमि बनाएका छन् । यस कवितामा कविले अमूर्त काललाई मूर्त मानवीय व्यक्तित्व प्रदान गरी मानवीय व्यवहारका सापेक्षतामा कालको व्यवहारलाई प्रस्तुत गरेका छन् । कालको महिमा गाइएको यस कवितामा कालसम्बन्धी पूर्वीय आध्यात्मिक दर्शनको प्रभाव परेको छ ।

यस कविताको पहिलो श्लोकमा कालले भाका, दया, क्षमा, ममता र सन्तोष केही नजान्ने र भूल पनि नगर्ने तथा उसका अगाडि इन्द्रको बिन्ती पनि नलाग्ने भाव व्यक्त गरिएको छ । त्यस्तै काल केवल साक्षी (समदर्शी) भएको हुँदा मीठो-नमीठो पनि नछान्ने र सबै हरहिसाब राम्रोसँग नजाँची त्यसले आक्रमण पनि नगर्ने कुरा व्यक्त गरिएको छ ।

यस कविताको दोस्रो श्लोकमा कालका निमित्त राजादेखि रङ्गसम्म अर्थात् साना-ठूला सबै समान रहेको, मिति पुनासाथ सबै जीवलाई टप्प टिपेर लैजाने, काललाई कसैले पनि टार्न नसक्ने, अनेकौं अस्त्र-शस्त्र (हातहतियार) र औषधिहरूबाट पनि काल नडराउने र त्यो काल सधैं सिकारी भैँ लुकेर हिड्ने भएकाले त्यसलाई कहिल्यै कसैले प्रत्यक्ष देख्न सक्दैन र काल कहिल्यै पनि मर्दैन भन्ने भाव व्यक्त गरिएको छ । यसरी काललाई अविद्यामुक्त, संवेदना शून्य, तटस्थ, अजेय, शाश्वत, समदर्शी तथा सम्पूर्ण अनित्य जगत्को साक्षीका रूपमा चित्रित गरिएको छ । यद्यपि कालातीत निर्वाण वा मोक्षका अवस्थामा काल र आत्माको स्थिति वा अस्तित्वसमेत नरहने भए तापनि अन्य अवस्थामा भने कालका उपर्युक्त विशेषताहरू स्वीकार्य नै छन् । त्यस्तै कालले आँसुका दहमा नुहाउँछ, जर्जर सुखखा अस्थिपञ्जरलाई शैया बनाउन रुचाउँछ, आफ्नो शरीरमा मैलो भस्मबाहेक केही लगाउन्न र हाहाकारको सङ्गीतबाहेक अरु कुनै सङ्गीत मीठो मानेर गाउँदैन भन्दै कालको भयङ्कर रूपको चित्रण गरिएको छ । अन्तिम श्लोकमा कालले नचपाइकन निन्छ, चपाउन थाल्यो भने आहारा नै पाउन्न भन्दै जन्म-मरणको निरन्तर अनन्त आवृत्ति हुने संसार चक्रको चर्चा गरिएको छ । कालले अनादि कालदेखि निरन्तर खाँदै आएको छ र अनन्तसम्म उकेल्दै पनि जान्छ भन्दै कल्पौं कल्पदेखि कल्पौं कल्पसम्म जन्म-मरणको निरन्तर प्रक्रियातर्फ पनि सङ्केत गरिएको छ । लोकोत्तर कालातीत निर्वाण वा मोक्षको साक्षात्कार नभएसम्म मृत्युका माध्यमबाट शरीर फेर्दै आत्माको वा जन्म-मरणको निरन्तरता रहने तथ्य पनि यस कवितामा प्रस्तुत भएको छ । यसरी यस कवितामा पूर्वीय आध्यात्मिक चिन्तन अत्यन्त भावमय रूपमा पोखिएको छ

(त्रिपाठी र अन्य, २०४८ : १५५) ।

लालित्य (कविता सङ्ग्रह भाग १: २०१०) मा प्रकाशित 'पिँजराको प्यासा मैना' लेखनाथका कविता यात्राका मध्यवर्ती प्रहरको रचना हो । "यसमा रूपक अलङ्कारको सशक्त प्रयोग गरी शरीररूपी हड्डिको पिँजराभित्रको 'त्यो' भनिएको भित्री 'म' स्वरूप मैनारूपी आत्मा चराको असीम व्याकुलता र व्याकुलता शमनका निमित्त अपेक्षित आध्यात्मिक शान्तिको चाहनालाई अत्यन्त प्रभावकारी रूपमा अभिव्यक्त गरिएको छ (त्रिपाठी र अन्य, २०५४ : १५१) ।" त्यस्तै इन्द्रिय लभ्य भौतिक सुखका लाखौं चारा खन्याए पनि भित्री आकुलता र दाह कति पनि नछुट्ने अन्तर्यार्थलाई पनि प्रकट गरिएको छ । लेखनाथका मुक्तकीय उत्कृष्ट लघुतम कविताहरूमध्ये यो पनि एक हो र यसमा यति थोरैमा एक गहन आध्यात्मिक बोधलाई सशक्त रूपमा व्यक्त गरिएको छ ।

लालित्य (कविता सङ्ग्रह भाग १ : २०१०) मा प्रकाशित 'शिक्षक र भिक्षुक' पनि लेखनाथको कवितायात्राका मध्यवर्ती प्रहरको रचना हो । संवादात्मक अभिव्यक्तिका रूपमा प्रस्तुत गरिएको यस कवितामा शिक्षकले भिक्षुकलाई मबाट भिक्षा मिल्दैन, बरु शिक्षा लिई जाऊ भन्दा भिक्षुक शिक्षा त तपाईं मबाट लानुहोस् भन्छन् । भिक्षुकको कुरा सुनेर अहंग्रस्त शिक्षकले तँ पनि मलाई शिक्षा दिने ? भन्दा पूर्वजुनीमा यस्तै अहंकार थियो र अहिले भिखारी बनै भनी भिक्षुक जवाफ दिन्छन् । पूर्वजन्म, पुनर्जन्म र कर्मानुसार फलप्राप्तिको कर्मसिद्धान्तलाई नमान्ने (नास्तिक) शिक्षक भिक्षुकका कुरालाई फोस्रो गफ भनिदिन्छन् । यो सुनेर भिक्षुक शिक्षकलाई हजुरको चस्मा किन धमिलो ? भन्ने प्रश्न गर्दै शिक्षकमा सम्यक् दृष्टि नरहेको कुरा प्रष्ट पार्छन् । शिक्षकले मेरो चस्मा निकै सफा छ भन्दा भिक्षुक यो अन्धोपन कसरी आयो त ? भनी प्रश्न गर्छन् । जवाफमा शिक्षकले म कहाँ अन्धो छु, नजरले सबै छर्लङ्ग देख्छु भन्दा त्यसोभए शिवको तेस्रो नेत्र अब पक्का चाहिन्न भन्ने जवाफ दिन्छन् । यसरी यस कवितामा तेस्रो नेत्रको महत्तालाई प्रस्तुत गरिएको छ । पातञ्जल योगका अनुसार तेस्रो नेत्रको स्थान आज्ञाचक्र हो । तेस्रो नेत्र खुल्नुको अर्थ प्रज्ञाको आँखा खुल्नु वा प्रज्ञामा स्थित हुनु हो । जसरी शिवले तेस्रो आँखाद्वारा कामदेवमाथि विजय हासिल गरेका थिए, त्यसरी नै बुद्धले मारविजय गरेका थिए । 'जसका आँखा छैनन् तिनीहरू मात्र अन्धा छैनन् आँखा हुनेहरू पनि अन्धा छन्' भनेर जिसस क्राइस्टले पनि यही आँखा नखुलेकाहरूतर्फ सङ्केत गरेका हुन् । यही तेस्रो नेत्रलाई बुद्धले धर्मचक्षु नाम दिएका छन् । जबसम्म चेतनाको यो केन्द्र सक्रिय हुँदैन, तबसम्म अविद्याबाट मुक्त हुन सकिँदैन । जुन चीज जस्तो छ त्यसको यथाभूत बोध हुन सक्दैन । यसरी प्रस्तुत कवितामा आध्यात्मिक जागरणको एउटा महत्वपूर्ण केन्द्रलाई विषयवस्तु बनाइएको छ ।

लालित्य (कवितासङ्ग्रह भाग १: २०१०) मा सङ्कलित "को ? को ?" शीर्षकको कविता लेखनाथको कवितायात्राका मध्यवर्ती प्रहरको अर्को रचना हो । यस कवितामा कविले छाला, हाड, मासु रगत आदिले बनेको भौतिक शरीर या रूपकायालाई पहिलो बोक्राका रूपमा चित्रित गरेका छन् । त्यस्तै बोक्रै बोक्राको तुच्छ धोक्रो लिएर भित्र "म" भनी को खोक्रो बोल्छ ? भनी प्रश्न गरिएको छ । मुक्तकीय लघुतम कविताको ढाँचामा संरचित यस कवितामा आत्मसाक्षात्कार वा आत्मबोधको अप्राप्तिको तीव्र पीडाका साथै खोज वा अनुसन्धानको त्वरा एवं प्यास सबलरूपमा प्रकट हुन पुगेको छ । अप्राप्तिको तीव्र पीडा र अनुसन्धानको त्वरा एवं प्यास अति सशक्तरूपमा प्रकट भए तापनि अझै अहंकार टुटेको छैन, तृष्णा छुटेको छैन, छटपटी र बेचैनी सकिएको छैन र अविद्या हटेको छैन ।

लालित्य (कवितासङ्ग्रह भाग १: २०१०) मा सङ्कलित 'गौँथलीको चिरिबिरी' लेखनाथको आध्यात्मिक चिन्तन प्रकट भएको अर्को महत्वपूर्ण कविता हो । वि.सं. १९९२ मा 'शारदा' पत्रिकामा प्रथम पटक प्रकाशित अनि 'लालित्य' (कवितासङ्ग्रह भाग १: २०१०) मा पनि सङ्कलित 'गौँथलीको चिरिबिरी' शीर्षककै अर्को कविता भई यस कवितामा पनि कुनै एउटा घरको दलिनमा बसेको गौँथलीले फोहोर खसालिदिएपछि रिसाएको गृहपतिलाई गौँथलीले दिएको उपदेशका रूपमा कविता प्रस्तुत गरिएको छ । प्रारम्भिक दुई श्लोकमा वस्तुस्थितिका सन्दर्भको वर्णन प्रथम पुरुषीय 'म'

पात्रका माध्यमबाट गरी 'कविप्रौढोक्ति'को कथनपद्धति र तत्पश्चात् सम्पूर्ण तृतीयपुरुषीय पात्र गौंथलीका माध्यमबाट 'कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्ति'को कथनपद्धति अँगालिएको छ । कवितामा जग्गाजमिन, घर र अन्य सम्पूर्ण धनसम्पत्ति वास्तवमा कहिल्यै कसैको हुँदैन तापनि मानिस अज्ञानवश लोभ र मोहको अज्ञानचक्रमा फसी मेरो मेरो भन्दै बेहोसी मै जीवन व्यतीत गर्छ भन्ने भाव व्यक्त गरिएको छ । जीव त केवल अनन्त यात्राको यात्रीका रूपमा संसाररूपी धर्मशालामा एक रातको बासका लागि मात्र आएको यात्री भै हुनाले उक्त धर्मशालाका वस्तु र बासिन्दाप्रति ममत्वग्रन्थि कस्नु दुःखद हुने भाव प्रस्तुत गरिएको छ । मानवजीवनको सार्थकता एवं वास्तविक उन्नति भनेको आध्यात्मिक उन्नति हो, जसले जरा-मृत्युका भवबन्धनबाट सदाका लागि मुक्त गराउँछ, अन्य सबै सपनाको चैन हो भन्दै शीलसदाचार, समाधि र प्रज्ञामा रही धर्माचरणको जीवन जिउनु पर्ने उपदेश कवितामा दिइएको छ ।

लालित्य (कवितासङ्ग्रह भाग १: २०१०) मा सङ्कलित 'अध्यात्म-वाटिकाको सानू सुगन्धी फूल' शीर्षक मुक्तकीय लघुतम कविता-ढाँचामा रचित कवितामा 'सर्र कुचो लाएर अभिध्या (राग) र दौर्मनस्य (द्वेष) लाई हटाई सफा गराएर चित्तलाई शान्त र शीतल बनाई सम्पूर्ण इन्द्रियका द्वारहरू बन्द गरी, चेतनालाई शरीररूपी खम्बाभित्र एकाग्र गराएर शरीर र इन्द्रियको सीमासमेत पार गरी स्थितप्रज्ञ बन, अनि पो सुधामय मिठो वेदान्त-विद्या-रस जानौला' भनिएको छ । यसरी यस कवितामा अति सङ्क्षिप्तमै योग र वेदान्त दर्शनको गहन आध्यात्मिक बोधलाई प्रभावकारी रूपमा व्यक्त गरिएको छ ।

लालित्य (कवितासङ्ग्रह भाग १: २०१०) मा सङ्कलित 'आश्चर्य' शीर्षक दुई श्लोकमा संरचित कवितामा 'जीवनको अन्तिम क्षणमा जब देह र इन्द्रियहरू अत्यन्त शिथिल एवं शक्ति शून्य हुन्छन्, सम्पूर्ण उपचारका विधिहरू विफल हुन्छन्, सबै आफन्त र बन्धुबान्धवहरू बेचैन हुन्छन्, पूर्णरूपमा नैराश्यले घेर्छ, कान्ति क्षीण हुन्छ, पूरा परिवार दुःखी तथा विकल हुन्छ, वैद्य आत्तिन्छ, गड्ढाको तटमा रहेको विकट घाटमा केवल दीर्घ निःश्वास मात्र चलिरहेको हुन्छ, तापनि सम्यक दृष्टि (यथाभूत ज्ञानदृष्टि) खुल्दैन, अविद्याको गहन सम्मोहन हट्दैन । हृदयको गतिबन्द हुनथाल्दा समेत तुच्छ तनप्रतिको अहंमन्यता र मोह छुट्दैन' भन्दै कवि आश्चर्य प्रकट गर्छन् ।

वास्तवमा मुक्तिका लागि 'विषयसुखको आस्वादनलाई यथार्थतः आस्वादनकै रूपमा जान्नु आवश्यक हुन्छ, विषयसुखको दोषलाई दोषकै रूपमा जान्नु आवश्यक हुन्छ । विषयसुखबाट मुक्तिलाई यथार्थतः मुक्तिकै रूपमा जान्नु आवश्यक हुन्छ । अनि मात्र मुक्ति सम्भव हुन्छ । यदि विषयसुखमा आस्वादन नहुने हो भने प्राणी त्यसप्रति आसक्त नै हुँदैनथे । विषयसुखमा दोष नहुने हो भने प्राणी त्यसबाट विरक्त नै हुँदैनथे । यदि विषयसुखबाट मुक्ति नहुने भए त्यसबाट प्राणीहरू विमुक्त नै हुँदैनथे । विषयसुखको आस्वादनप्रति प्राणीहरू आसक्त त छँदै छन्, परन्तु मुक्तिका लागि विषयसुखको दोष जानेर विरक्त हुनु अनिवार्य छ गोयन्का, २००१-२००२ : २६२) ।' विषयसुखको दोष भनेको क्षणभङ्गुरता, अनित्यता वा विपरीणामधर्मिता हो । यसको अनुभूतिविना वैराग्य हुँदैन र वैराग्यविना मुक्तिको प्रयत्न नै हुँदैन । तीव्र वैराग्य र मुक्तिको प्रयासविना मुक्ति प्राप्त हुने सम्भावना नै रहँदैन । यसरी उपर्युक्त 'आश्चर्य' शीर्षक कवितामा जीवनको क्षणभङ्गुरता, अनित्यता वा विपरीणामधर्मिता अनुभूत हुन नसकी वैराग्य नजागेकोमा आश्चर्य प्रकट गरिएको छ ।

कविशिरोमणि लेखनाथ पौड्यालद्वारा वि.सं. २०२२ मा मृत्युशैयामा रचित तथा त्यही सालको 'कविता' को वर्ष २ अङ्क २ मा प्रकाशित 'आखिरी कविता' उनको गौरवशाली कवितायात्राको अन्तिम निशानी हो । यस कवितामा पनि मुक्तकीय लघुतम कविताढाँचामा मितव्ययी सूत्रात्मक कथनपद्धति अपनाई आध्यात्मिक भाव व्यक्त गरिएको छ । यस कवितामा कविले 'यो दुःख भोग्ने परमेश्वर नै हो । यो देह परमेश्वरको रहने घर हो । यो देह नष्ट हुँदा परमेश्वरले अवश्य दुःख मान्छ र सुटुक्क आफ्नो सामान लिएर जान्छ' भन्ने भाव व्यक्त गरेका छन् । यसरी यस कवितामा आत्मा, परमात्मा र शरीरसम्बन्धी भ्रमात्मक धारणाबाट पूर्णतः मुक्त अनुभूति व्यक्त हुन नसके तापनि अनित्यबोधजनित वैराग्य

व्यञ्जित भएको छ ।

निष्कर्ष

कविशिरोमणि लेखनाथ पौड्यालले करिब छ दशक लामो आफ्नो गौरवशाली कवितायात्रामा प्रशस्त मात्रामा आफ्नो आध्यात्मिक चिन्तन प्रस्तुत गरेका छन् । उनका आध्यात्मिक भाव व्यक्त गरिएका कविताहरूमा साङ्ख्य, योग, न्याय, वेदान्तजस्ता पूर्वीय दर्शनहरूको गहन प्रभाव परेको भए तापनि मूलतः भक्तिभाव नै सशक्त रूपमा व्यक्त भएको देखिन्छ । यसरी खारिएको कविता कौशल र मितव्ययी शैलीमा अत्यन्त सशक्त आध्यात्मिक चिन्तन प्रस्तुत गरी प्रशस्त मात्रामा उत्कृष्ट कविताहरू लेखे पनि र कतिपय कविताहरूमा उच्च आध्यात्मिक अनुभूतिका भिक्काभिक्कीहरू पाइए तापनि उच्चतम आध्यात्मिक अनुभूति भने अभिव्यञ्जित हुनसकेको छैन । यसोभए तापनि लेखनाथ पौड्यालले नेपाली साहित्यको कविता विधामा आध्यात्मिक चेत र युगीन सामाजिक चेतको समीकरणका साथ भाव र बौद्धिकतालाई समन्वित गर्दै लय र भाषाशैलीको सहज-परिष्कृत कालिगढीलाई उचाइसम्म पुऱ्याएका छन् । यसरी लेखनाथ पौड्यालले आफ्ना कतिपय फुटकर कविताहरूमा पौरस्त्य आध्यात्मिक चिन्तनलाई सशक्तरूपमा अभिव्यञ्जित गरेका छन् ।

सन्दर्भसामग्री सूची

- गोयन्का, आचार्य सत्यनारायण, *क्या बुद्ध नास्तिक थे ?*, विपश्यना विशोधन विन्यास, धम्मगिरि, इगतपुरी, महाराष्ट्र, भारत, प्रथम संस्करण, नोभेम्बर २००८ ।
- त्रिपिटक में सम्यक सम्बुद्ध, पुनर्मुद्रण, सन् २००१ ।
- जागे पावन प्रेरणा, तृतीय संस्करण, २००२ ।
- जागे अंतर्बोध, पहलीबार, १९९४ ।
- टंडन, सत्येन्द्रनाथ, *पातंजल योगसूत्र (बुद्धवाणी के परिप्रेक्ष्य में)* विपश्यना विशोधन विन्यास, धम्मगिरि, इगतपुरी, महाराष्ट्र, भारत, द्वितीय आवृत्ति, २००४ ।
- सूत्रसार (प्रथम, द्वितीय, तृतीय भाग) पुनर्मुद्रण, जुलाई २००२ ।
- त्रिपाठी, प्रा.डा. वासुदेव र अन्य, *नेपाली कविता (भाग २)* साभा प्रकाशन पुलचोक, ललितपुर, नेपाल, प्रथम संस्करण, वि.सं. २०४८ ।
- नेपाली कविता (भाग ४) तेस्रो संस्करण, वि.सं. २०५४ ।
- नेपाली बृहत् शब्दकोश, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, पुनर्मुद्रित संस्करण, वि.सं. २०५० ।
- पथिक, डा.टी.एन., *शिक्षाभिन्न हराएका पहलुहरू*, पैरवी प्रकाशन, पुतली सडक, काठमाडौं, प्रथम संस्करण, वि.सं. २०६६ ।
- पौड्याल, कविशिरोमणि लेखनाथ, *लालित्य (भाग १)* साभा प्रकाशन पुलचोक, ललितपुर, नेपाल, नवौं संस्करण, वि.सं. २०६२ ।
- लालित्य (भाग २) सातौं संस्करण, २०६४ ।
- महासतिपट्टान सुत्त*, विपश्यना विशोधन विन्यास, धम्मगिरि, इगतपुरी, महाराष्ट्र, भारत, तृतीय आवृत्ति, २००१ ।
- श्रीमद्भगवद्गीता*, गीताप्रेस, गोरखपुर, उत्तर प्रदेश, भारत ।
- स्वामी निरंजनानन्द ससरस्वती, *धारणादर्शन*, योग पब्लिकेशन ट्रस्ट, मुंगेर, विहार, भारत, प्रथम प्रकाशन, २००१ ।